

Умань – місто багатокультурної спадщини

Від самих початків Умань була багатоетнічним містом. Його вважали своїм полем, євреї, українці. Вони разом замешкували місто, створюючи різні пам'яті про нього. Впродовж століть внутрішні конфлікти та різні влади підсилювали окремішність громад і робили невидимим все багатство взаємодії і спільного творення міського культурного ландшафту. Зараз ми, чи не вперше, маємо можливість поєднати ці різні пам'яті і спадщини міста в багатозарву і багатогранну спільну історію Умані.

Поліетнічність та багатокультурність від початків визначали історію Умані. Місто на прикордонні приваблювало різні спільноти, було зоною їх контактів, які не зводяться до протистояння. Одні спільноти лишаються добре помітними на ментальній мапі міста і зберігають власну пам'ять про Умань, інші залишаються лише згадками, хоча їх присутність в місті може нараховувати століття. Найбільше Умань асоціюється з трьома національними групами: євреями, поляками та українцями. Їх спільноти не завжди означало відкритість і толерантність, але повсякчас залишало місце для контактів і порозуміння.

Визначити національну приналежність мешканця Умані у XVII - XVIII ст. є проблематичним, бо джерела повідомляють лише про релігійну приналежність людини. З кінця XIX ст. означення національної приналежності набирає ваги і дає можливість чіткіше говорити про пропорції тієї чи іншої спільноти в населенні Умані. На той час перепис вже фіксував наявну тенденцію скорочення польського населення міста та збільшення російської

присутності: з 31 тис. уманців 57% були євреями, 31% українцями, 9% росіянами та 3% поляками. В подальшому два тоталітарних режими – радянський та нацистський – вплинули на суттєві зміни в національній структурі Умані, яка в післявоєнний час перетворилась на місто українців (77%) та росіян (16%).

Простежити стосунки між різними спільнотами в історії міста можна в різних площинах. Сюжети з економічної історії, соціальних та культурних контактів тлумачать для нас історію міста. Увага до тієї чи іншої локації може перевернути усталене сприйняття Умані: якщо української – то лише козацької, єврейської – значить пов'язаної з хасидами, польської – тобто обмеженої історією родини Потоцьких. Через торгові ряди або міський театр можна побачити, як відбувалися міжнетнічні взаємини. Такі сюжети мали місце в різних контекстах – чи то економічні відносини у XVII ст., де євреї міг бути уособленням власника шинка, а поляк асоціювався зі шляхтичем; або культурне життя XX ст., коли єврейські та українські літератори створили в спільному просторі. Власне, в питанні культурної/національної приналежності важливим є розуміння, що людина сама обирає, чи вважає себе поляком, українцем або євреєм, і цей вибір може змінюватись.

Сьогодні немає сенсу з'ясувати «чим» було місто в ті чи інші часи. Протягом тривалої історії Умані відбувалось взаємозбагачення культур, які разом складали єдину мозаїку. Продемонструвати собі і гостям міста цей великий спадок є важкою, але вдячною справою.

Торгові ряди після реставрації. Фото Владислава Давидюка

1 Торгові ряди вул. Небесної сотні, 47

Торгові ряди як простір міжнаціональної взаємодії

Торгові ряди з'явилися наприкінці XVIII ст., знаменуючи піднесення Умані після періоду військових конфліктів і занепаду. В часи, коли мешканці міста – українці, євреї, поляки – жили відособленим життям, торговельний простір був місцем їх щоденної зустрічі, спілкування, взаємодії.

Для приватного містечка в Речі Посполитій торгівля була основним джерелом розвитку міської економіки. Відповідно, торгові ряди як міський ринок були центром, навколо якого розбудовувалося місто.

співіснували в конкуренції кілька національних проєктів. Поруч з потужними польським та російським рухами, на той час підтримуваними імперськими істеблішментом, набирали силу український та єврейський.

Прихильники кожного з національних проєктів активувалися з повідомленнями про перемогу революції в Петрограді. Польські кола утверджували свої позиції в публічному полі, створюючи різні громадські організації та партії. Українські діячі в Умані не мали таких міцних позицій, як представники польської спільноти, але не поступалися тим в ентузіазмі. Саме в той час будинок Грінвальда став майданчиком, крізь який проходила траєкторія української революції. В будинку було засновано Український політичний клуб, в межах якого координувалась діяльність всіх національних організацій Умані та повіту. Зокрема, тут працювали осередки двох найпопулярніших на українських теренах партій – соціалістично-революціонерів та соціал-демократичної робітничої партії. Одночасно клуб став притулком для зборів прихильної до українського проєкту інтелігенції. Серед відвідувачів був один з провідників руху в місті – лікар Юрій Крамаренко. Протягом 1917 р. в будинку Грінвальда працювала місцева «Просвіта», діяла редакція газети «Вільна Україна». Над будинком міської думи в ті дні підіймався синьо-жовтий прапор, а у військовому соборі міста проводились урочисті заходи на підтримку української справи. Важливою характеристикою українського проєкту, яка простежується і в уманських подіях, була його відкритість до представників інших національностей. Такий підхід суперечив асиміляторським підходам польського та російського проєктів і певний час давав сподівання на співпрацю з представниками єврейства.

Будинок Грінвальда. Фото Юрія Гаркавого

3 Будинок Грінвальда вул. Небесної сотні, 12

Вир української революції в Умані

Будинок Грінвальда, який розташовувався на вулиці Миколаївській, є важливою локацією для розповіді про бурхливі події 1917-1921 рр. в Умані.

Українська революція, яка почалась 1917 р., мала ширший контекст, який пов'язував всю Центрально-Східну Європу, Велику війну та злам старих імперій, постання на цих територіях національних держав. Переплетення цих подій надало національним рухам можливість боротись за логічний для ідеї націотворення XIX ст. фінал – власну державу. На межі XIX - XX ст. на українських теренах

Прибутковий будинок. Фото Маріанни Маліновської

4 Єврейська дільниця XIX – початку XX ст. вул. Спінози, Шмідта

(Не)монолітний єврейський світ Умані

Сучасний єврейський квартал та стара єврейська дільниця – дві різні історії Умані. Сучасний квартал постав за доби незалежності України, є місцем паломництва і створює ілюзію того, що єврейська історія Умані – це здебільшого про брацлавський хасидизм. Протилежно, стара єврейська дільниця – це про традиційний єврейський світ XVI - XVIII ст. в його розмаїтті. В тій історії прихильники ребе Нахмана були лише гілкою хасидизму поруч із традиційною громадою, масклами (єврейськими освітниками), прихильниками сіонізму, просто асимільованими євреями.

Уманський театр не міг утримувати власну труп, однак в умовах насиченого культурного ринку місто було популярною гастрольною локацією. Умань відвідували польські, російські, українські театральні колективи. Серед українських були трупи «театру корифеїв» Марка Кропивницького, Івана Карпенка-Карого. «Малоросійський» репертуар був особливо популярним серед містян, уподобання яких не поділяли театральні критики. Уманська сцена приймала як польський театр Адольфа Штейна, так і люблінську трупу Болеслава Марецького. Антреприза Михайла Медведєва з імператорських театрів ставила тут опери й оперетки.

Революційні події кінця 1910-х років відбилися на житті театру. Традиційний побутовий театр занепадав, як й антрепренерська система його роботи. Культурне життя розвивалось в національних «шатах», і митці польського, українського, єврейського походження разом працювали на сцені. З осені 1920 до весни 1921 рр. в місті перебувала театральна студія Леся Курбаса. Колектив перетворив театральне життя Умані на авангардну сцену нового українського мистецтва, яка протистояла звичному «малоросійському» репертуару з музичними комедіями і національним колоритом.

У 1922 р. будівля театру, яка від початку мала серйозні інженерні прорахунки, зруйнувалась. Наприкінці 1920-х рр. було збудовано театр «імені 10-річчя Жовтневої революції». Поступово зникла національна розмаїтість театального життя. Перейменовані в Будинок культури театр до кінця радянського періоду зберігав функцію виховання «радянської людини».

Уманський театр протягом десятиліть був простором, де на сцені творились польська, єврейська, українська культури під пильним поглядом глядачів – мешканців міста. Катастрофи першої половини XX ст. знищили це культурне розмаїття.

роду Потоцьких пов'язана символічна для міста «Софіївка». Однак участь польської громади в розбудові Умані не обмежувалась родинними історіями власників-магнатів.

Встановити чисельність польської спільноти в місті до кінця XIX ст. можна, спираючись на конфесійну чи стану приналежність. На межі XIX - XX ст. поляки становили 2,9% населення Умані. Частину спільноти складали землевласники, які утримували свої будинки в місті. Поляками за походженням була більшість адвокатів в Умані. Сучасники відзначали елітарний рівень освіти і культури в цих колах. Закритість поляків до інших спільнот пояснювали шляхетською пихатістю, хоча так само це був наслідок постійного тиску з боку російської влади, яка протягом XIX ст. намагалась послабити польський вплив у місті.

Трагічно склалась доля польської громади Умані в міжвоєнний період. Більшовики з підозрою сприймали поляків як представників «ворожого класу» і прихильників новоствореної Польщі. Історія вже згаданого Вітковського була типовим сценарієм. У 1918 р. більшовики конфіскували його заклад. Під час радянсько-польської війни Вітковський вислав свою родину до Польщі, як це з 1917 р. робили заможні поляки через ескалацію насильства. Сам лікар, як і певна частина громади, залишив місто в 1919 р. разом з польською армією.

Протягом 1930-х років ситуація для поляків в Умані погіршувалась. У 1937 р., під час «польської операції» НКВС, почалися масові арешти поляків у місті. Перепис 1959 р. вже не повідомляв про поляків в Умані.

Сьогодні польська спадщина міста, за винятком «Софіївки» і костелу, лишається невидимою для мешканців та гостей міста. Повернути польське обличчя Умані означає доповнити багатоетнічну палітру спільнот, які створили місто століттями.

Військові казарми поч. XX ст. Фото 1923р. Уманський краєзнавчий музей

12 Військові казарми вул. Європейська, 55

Російська спільнота в Умані

Казарми на вул. Європейській були побудовані в 1900-1904 рр. Вони стали епізодом військової історії Умані та місцем, пов'язаним з присутністю російської спільноти в місті. Росіяни здебільшого ототожнювалися з адміністрацією або з військовими.

Впродовж XIX ст. імперія використовувала армію як ефективний інструмент асиміляції своїх підданих. Армія через регламентовані норми харчування, одягу, розваг уніфікувала поляків та українців, євреїв та вірмен. За низької географічної мобільності тих часів для

Для поживлення торгівлі власники міста магнати Калиновські використовували поширену в Речі Посполитій практику запрошення євреїв. Вірогідно, з тих же причин в Умані згадуються вірмени та греки. Наприкінці існування Речі Посполитої (1780-і рр.) торгові ряди поєднали господарську функцію з адміністративною, прихистивши у своїх стінах ратушу. Це поєднання зберігалось і в часи Російської імперії, коли ратуша була перетворена в міську думу. На початку XX ст., коли торгові ряди опинились поза межами нового зростаючого центру міста, бюрократія змінила місце, лишивши будівлі економічну функцію.

Економічне життя Умані у XVII - XVIII ст. мало певну етнічну структурованість. Євреї були замкнені в професійній ніші торговців через заборону мати у власності землю і нерухомість. Поляки представляли землевласників, обіймали адміністративні посади, а також були ремісниками. Українці виступали виробниками в сільському господарстві. Тож кожен у своїй ніші, але представники кожної зі спільнот знаходили своє місце у функціонуванні торгових рядів. З приходом Російської імперії ситуація змінилась не враз. Імперські чиновники опікувались торгівлею, вважаючи її запорукою економічного розвитку.

Торгові ряди зберігали своє призначення і в радянський період, коли торгівля була одержавлена і позбавлена будь-яких національних забарвлень. Ринок відтепер був тим місцем, де «радянські колгоспники» пропонували населенню плоди своєї праці.

Новий сюжет цієї історії подарувала доба незалежності. Уманський ринок став місцем зустрічі українських торговців та єврейських покупців – хасидів-паломників. Самі ж торгові ряди лишаються унікальним об'єктом, який століттями існування зберігав свою оригінальну економічну функцію і з архітектурної точки зору є взірцем торговельного комплексу, прикладів яких майже не зберіглось в Україні.

Євреї з'явилися в Умані на запрошення власників міста Калиновських на межі XVI - XVII ст. Позабавлені прав власності на землю та нерухомість, в християнському оточенні, євреї були повністю залежні від магнатів, зацікавлених у торговельних прибутках. Їх поселення в місті традиційно відбувалось за етноконфесійним принципом. Утворена дільниця межувала з територією ринку, мала цвинтар та синагогу. Відома серед місцевих, як Раківка, вона включала сучасні вулиці Східну, Некрасова, Демущього, Челюскінців та Шолом-Алейхема.

У першій половині XIX ст., в умовах економічного занепаду регіону, відбувалось збідніння єврейського населення міста. Стара дільниця забудовувалась халупами, власники яких не могли собі дозволити навіть кам'яної мацеві (надгробок) на цвинтарі. На той час вона вже не могла вмістити єврейське населення, яке у 1830 р. складало більше 85% містян.

Соціальне розшарування доповнилося географічним, коли заможні єврейські родини стали обирати для мешкання новий центр міста. Таким чином утворилась друга єврейська дільниця – в межах вулиць Спінози та Шмідта. Саме тут з'являлись будинки єврейських комерсантів. Мешканці цієї дільняки представляли до певної міри акультуровані кола, які зберігали дотримання юдаїзму, збудували Центральну синагогу, але обирали для дітей світські школи з російською мовою викладання. Їх зусиллями з'являлись установи, які свідчили про нові тенденції у сфері благодійництва, зокрема шпиталь.

Стара єврейська дільниця була зруйнована в роки Другої світової війни. Більш пізня забудова центральної частини Умані зберігається і сьогодні як частина єврейської історії та багатокультурної спадщини міста.

етнічних росіян, переважно мешканців сіл, солдатська служба була чи не єдиним варіантом потрапити на українські землі. Офіцерський склад армії не обов'язково був росіянами за етнічним походженням, але саме так сприймався місцевим населенням. Російське офіцерство та чиновництво в Умані тримались свого кола, що залежало не так від етнічного походження, як від станової солідарності. Так, будинок Волконського, який проходив службу в місті, був постійним місцем для дворянських балів.

У 1830-1850-х роках Умань була важливим військовим центром Київської та Подільської губерній. Імператори робили тут огляди військ, щорічно в місті квартирували до тисячі солдат. Київські газети тих часів писали про місто, переповнене військовими. Така зорієнтованість міста впливала на інфраструктуру: будинки для офіцерів, військовий шпиталь із церквою, казарми, хлібні склади із крамницями. У 1849 р. кожен п'ятий мешканець Умані був військовим. На 1897 р. росіяни складали 8,7% населення Умані. Значна їх частина була представлена саме серед військових. Після військової реформи 1870-х рр. практику квартирування військових було відмінено. Чисельність армії зростала і робила проблему її розміщення в Умані все більш нагальною. Будівництво нових казарм наприкінці століття стало логічним кроком у вирішенні цього питання.

Тяглість військової історії казармених приміщень через радянський період продовжилась до наших днів, коли у 2015 р. тут розташували зенітно-ракетний дивізіон. В період між світовими війнами частка росіян в населенні Умані поступово зменшувалась. У другій половині XX ст. присутність росіян збільшувалась, вже не обмежуючись армією та чиновництвом.

Івана/Ізраїля Кулика надає нам приклад такого вибору і є унікальною в поєднанні життєвих сценаріїв першої третини XX ст.: молодик, захоплений соціалістичними ідеями; євреї, який поїхав до США шукати нового життя; інтелектуал, який повірив в «коренізацію» більшовиків; український літератор, вбійти під час репресій.

Багатоетнічна Умань вплинула на свідомість майбутнього літератора. Світосприйняття Кулика формували єврейська родина, російськомовне училище, українські друзі на вулиці. Як наслідок, він отримав не лише володіння їдишем, російською та українською, але і всотував інтерес до української культури. Підлітком Кулик відвідував українські села, збирав етнографічний матеріал. З 1910-х рр. розпочався літературний шлях Кулика, і українську мову його творів доповнив псевдонім Ролєнок.

У 1914 р. Кулик виїхав до США, де міркував з приводу власної подвійної природи – євреї за походженням і українець за вибором. Зі звісткою про події в Росії у 1917 р. він повернувся до Умані. Діяльність Кулика в цей час пізніше згадувала інша уманчанка Надія Суворцова. У 1920-х рр. Кулик розвивався як літератор та робив політичну кар'єру. Він підтримував українізацію як засіб деколонізації, хоча й обстоював радянську ідею про культуру національну за формою і соціалістичну за змістом. Українізації вже не було, коли у 1934 р. Кулика обрали головою Спілки радянських письменників України. Улітку 1937 р. Кулика було заарештовано і засуджено до страти через обвинувачення в шпигунстві. В період «відлиги» Івана Кулика було реабілітовано, а Умань отримала вулицю з його ім'ям. У 2016 р. в рамках деколонізації вулицю перейменували, і з будинку, де мешкав Іван Кулик, демонтували меморіальну дошку. Тим не менш, в багатоетнічній історії Умані Іван Кулик залишився прикладом вибору національної приналежності, коли такий вибір став можливим.

Міський театр. Поштівка поч. XX ст. Уманський краєзнавчий музей

7 Міський театр вул. Незалежності, 2

Сцена як вияв культурного розмаїття

Стационарний театр в Умані з'явився у 1896 р., ставши ознакою її модернізації. Будівля розташовувалась у новому центрі міста, на перетині Миколаївської та Двірцевої вулиць. Поява театру була частиною культурного буму в місті на межі XIX - XX ст. Театр був простором міжкультурної взаємодії та одночасно майданчиком формування національної ідентичності. Театральний репертуар був орієнтований на «свого» глядача, який міг «відчитати» в дійстві певну національну ексклюзивність.

Водолікарня Мар'яна Вітковського. Уманський краєзнавчий музей

15 Водолікарня пров. Пушкіна, 2

Польський спадок Умані – непомітний і важливий

Будівля медичного комплексу «Водолікарня» було зведено у 1911-1912 рр. Засновником закладу був лікар Мар'ян Вітковський. Мешкав він на території своєї лікарні. Вітковський не обмежувався професійною діяльністю і був активним у громадських справах. Не лишився він осторонь революційних подій 1917 р., передавши територію лікарні польським організаціям.

Мар'ян Вітковський був представником польської спільноти, присутньої в Умані від її заснування. Власниками міста в XVII ст. були польські магнати Калиновські. З представником магнатського

Будинок Івана Кулика. Уманський краєзнавчий музей

18 Будинок Івана Кулика вул. Комарницького, 6

Бути євреєм/бути українцем: ідентичності, які ми обираємо

На вулиці Комарницького знаходиться будинок, в якому на початку XX ст. мешкав Ізраїль Кулик. З 1959 по 2016 рр. вулиця мала його ім'я – Івана Кулика – радянського письменника. Кулик народився у 1897 р. в єврейській родині. Батьки письменника переїхали до Умані у 1900 р., сподіваючись на кращі перспективи. У Крутому провулку (Комарницького), в будинку №2, родина багато років знімала квартиру.

На початку XX ст. приналежність до політичної нації стала вибором людини, залишаючи вторинним її етнічне походження. Таким чином, українець міг вважати себе поляком, а євреї українцем. Постать